ناوچەی جوگرافی کوردانی گۆران

گۆران هۆز و تیرە و کۆمەڵێکی ئەتنۆگرافییە لە خەڵک لەگەڵ کرمانج و لوڕ نەتەوەی کورد پێکدێنن. زانیاری لەم بابەتەوە لە سەدەی شازدەمدا لەلایەن مێژوونوسی یەکەمی کورد (شەرەفخانی بدلیسی)ـیەوە خراوەتەڕوو.

گۆران وەک زاراوە بۆ کۆمەڵێک عەشرەت و یەکێتی عەشرەت بەکاردەهێنرێ. ئەم خەڵکە لە دامەنەکانی شاخی زاگرۆس دەژین لەو شیوانەی لە چیاکانی لای باکووری ڕێگەی بەغدا و کرماشان دەبنەوە. هەروەها لەم ناوچانەش ژیانی کۆچەری و نیشتەجێیی دەبەنە سەر وەك: لەسەر ڕووباری سیروان و ناوچە جیاوازەکانی هەردوو هەورامان، هەورامانی لهۆن لە ڕۆژئاوای ئەو زنجیرە شاخە و هەورامانی تەخت لە ڕۆژهەڵاتی ئەو زنجیرە شاخە.

جگە لەوە گۆرانەکان لە هەندێ ناوچەی جوگرافی دیکەدا زیندەگانی دەکەن:

1 -هێڵی سنە – کرماشان بەرەو ڕۆژئاوا ئەو ناوچانەی کەوتوونەتە نزیک سنووری عێراق و ئێران.
2 -ناوچەی پاوە، کەوتۆتە شیوێک لە شیوەکانی زێی سیروان.
3 -ناوچەی کەندووڵە (کەنووڵە) کەوتۆتتە لای سەرچاوەی زێی بانیان بەرامبەر بە خرابە و پاشماوەی شوێنەواری شاری دینەوەری مێژوویی بەناوبانگ.
4 -لەسەر ڕووباری خازر (غازر) لە باکووری شاری مووسڵ لەو ئاقارانەی دەڕژێتە ناو زێی گەورە (زێی بادینان)، لەم ناوە عەشرەتەکە (باجەڵان)ی پێدەڵێن، بەڵام لەناو خۆیان و هاوسێکانیان بە (سارەلوو) یا (سارەلی) ناویان دەبەن.
5 -باجەڵانەکان لە ناوچەی زەهاوی باکووری لوڕستانیش دەژین .
6 -لە کوردستانی تورکیا گۆرانەکان بە (زازا) ناویان دەبرێت، چونکە لە ڕووی نەژادی عەشرەتی و زمانەوە گۆران و زازا یەکتر دەگرنەوە. ئەمانە لەوێ لە ناوچەی دەرسیم لە نێوان مووش و ئەرزنجاندا دەژین، هەروەها لە ویلایەتەکانی ئەرزەڕۆم و خەرپووت و بەدلیس و دیاربەکر دەبینرێن.

هیچ گومانێک لەوەدانییە ئەو ناوچانەی گۆرانەکان تیایاندا نیشتەجێ بوون یا کۆچیان دەکرد لە سەدەی هەژدەمدا گەورەتر بووە لەو زەوییەی ئێستا داگیری دەکەن، دیارە ئەم گۆڕانە لە ژیاندا تەنیا دیالێکتی زمان دەگرێتەوە، بەوەی دیالێکتی گۆرانی کز دەبێتەوە و دیالێکتێکی دیکەی زمانی کوردی جێی دەگرێتەوە. پەیدابوونی میرنشینی سلێمانی (بابان) لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەم و سەرەتای سەدەی نۆزدەم بەشێوەیەکی نوێ تا ڕادەیەک لەسەر حسێبی تەسکبوونەوەی ئەو ناوچانە بوو کە گۆرانەکان تیایاندا دەژیان. بەم ڕەنگە دیالێکتی کرمانجیی خوارووی زمانی کوردی وەکو زمانێکی ڕەسمی میرنشینی سلێمانی پەیدابوو، لە دوا ساڵانی سەدەی هەژدەمەوە بەرە بەرە جێی بە دیالێکتی گۆرانی لەق کرد و لەسەر حسێبی ئەو بڵاوبووەوە. بۆ ئەم مەبەستە مامۆستا (تۆفیق وەهبی) لە بیروباوەڕەکانی دەڵێت: دیالێکتی گۆرانیی زمانی کوردی لە میرنشینی ئەردەڵاندا باو بوو، بابا ئەردەڵان لە سەدەی چواردەمی مەسیحی دایمەزراند، سەرلەنوێ شاری شارەزووری دروستکردەوە، ئەوەی مەغۆلەکان وێرانیان کردبوو و کردی بە یەکێك لە شارە سەرەکییەکانی میرنشینی خۆی. دوور نییە بڵاوبوونەوەی گۆرانەکان لە ڕۆژهەڵاتی زاگرۆسەوە بەرەو شارەزوور بەم بۆنەیەوە ڕوویدابێت.

کاکەییەکان (ئەهلی هەق، عەلی ئیلاهی، یارسان) شارەزووریان کرد بەسەرزەمینی پیرۆزیان، لەو سەردەمەدا زمانی شیعر لە شارەزووردا گۆرانی بوو، ئەدەبی ئایینی کاکەییانیش بە شیعر دەستپێکردبوو و تا ئێستاش ماوەتەوە. لێرەدا پێویستە ئەوەش بووترێت کە عەشرەت و هۆزەکانی گەرمیانی دەوروبەری کەرکووک و کفری و خانەقین و قەراغ زێی سیروان، وەکو عەشرەتەکانی زەنگەنە و جەباری و شوان و بیبانی و هی دیکە لە تیرەی گۆران بوون، ئەمانە ئەدەبی کلاسیکی نووسراو و ئەدەبی میللی نەنووسراوی (فۆلکلۆری) خۆیانیان هەبوو بە دیالێکتی گۆرانی، بەڵام دیالێکتی کرمانجی خواروو بەرە بەرە ئەو ناوچانەی داگیرکرد لە ئەنجامی پەرەسەندن و پێشکەوتنی لە سایەی میرنشینی سلێمانییەوە. دیالێکتی گۆرانی زمانی کوردی زمانی قسەکردن و نووسینی هەموو ئەو هۆز و کۆمەڵ و خەڵکانەیە، ئەوانەی لەو ناوچە جوگرافیانەدا دەژیان. بێگومان دیالێکتی گۆرانی لە چەند دیالێکتێکی بچووکی ناوچەیی پێکهاتووە ، وەکو دیالیکتەکانی تری زمانی کوردی.

ئەدەبی کلاسیکی کوردی نووسراو و ئەدەبی میللی نەنووسراو بە هەموو دیالێکتە ورد و درشتەکان پەرەیسەند و گۆرانی بەسەر داهات بە شیعر و پەخشانەوە، ئەگەرچی شیعرەکە بەشی زۆری ئەو ئەدەبەیە و پەخشانەکە بەشی کەمیەتی. لە دیالێکتی گۆرانیدا مەسەلەی دیالێکتە بچووکەکان و ڕەنگدانەوەیان لە ئەدەبدا ڕوونتر و ئاشکراتر دەکەوێتە بەرچاو، واتە ئێمە شیعری کوردی بە دیالێکتە بچووکەکانی دیالێکتی گۆرانی دەبینین. تۆفیق وەهبی هەردوو دیالێکتی گۆرانی و زازایی بە یەک دیالێکت دەزانێت، بەم جۆرە دیالێکتی گۆرانی بە لای ئەوەوە لەم دیالێکتە بچووکانە پێکهاتووە: هەورامانی، زەنگنەیی، کاکەیی (ماچۆ) و باجەڵانی. سەرەتای ئەدەبی کوردی نووسراو واتە شیعری کلاسیکی بە دیالێکتی گۆرانی بوو. بێگومان هۆی هەرە گەورەی پێشکەوتنی ئەم دیالێکتە لە ڕۆژگارانی مێژوودا ئەوەبوو کە (بابا ئەردەڵان) میرنشینی لە سەدەی چواردەهەم دروستکرد بایەخێکی زۆری بە لایەنی زانستی و ئەدەب و هونەر دەدا، زمانی ئەو میرنشینە دیالیکتی گۆرانی بوو، جگە لەمە دیالێکتی گۆرانی زمانی ڕەسمی ئایین و ئایینزا و عەقیدە شاراوەکان بوو لەو ناوچانەی هۆزەکانی گۆران کردبوویان بە مەڵبەندی ژیانیان. ئەستێرەی بەختی دیالێکتی گۆرانی بەرەو کزبوون و ڕژان دەڕۆیشت لەوکاتەی کە بزووتنەوەی شیعری نوێ لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم لەسەر دەستی (نالی) لە ناوچەی سلێمانی سەریهەڵدا. لەو سەردەمەدا (مەولەوی ١٨٠٦ – ١٨٨٢) لووتکەی شیعری کلاسیکی دیالیکتی گۆرانی بوو، لەگەڵ ئەوەی تا ئێستاش دیالێکتی گۆرانی هەر ماوە و کۆتایی نەهاتووە.

مەلا پەرێشان
١٤٢١ ـ ١٣٥٦

ناوی محەمەد ئەبولقاسم لە ساڵی ١٣٥٦ز لە شاری دینەوەری ناوچەی کرماشان لە دایکبووە، نازناوی شیعری مەلا پەرێشانە. بە مەلا پەرێشانی دینەوەری و مەلا پەرێشانی کورد و مەلا پەرێشانی لوڕیش ناوبانگی دەرکردووە.
لە کتێب و نووسراوی سەردەمی ژیانی ناوی هاتووە، هەروەها خۆشی باسی شێخ ڕەجەب بورسی کوردووە ، لە دێرە شیعرێکیدا دەڵێ :

شێخ ڕەجەب بورسی وە ئەو گشت قورسی
لە وەحـــــــــــــــــــــــــدەت حەرفی ئەو ژ من پرسی
پەنجـــــــــــــــــــــا ساڵ تەریق خدمەتم گوزاشت
جوز وە یەک ڕشـــــــــــــــــــتە جوربزە نەیاشت

واتاکەی:
شێخ ڕەجەب بورسی بەم هەموو قورسیەیەوە (گەورەییەوە)
لە بابەت وەحدانییەتی حەرف (خودا) لە منی پرسی
پەنجا ساڵ خزمەتی تەریقم کردووە (ئایینم کردووە)
جگە لە ڕشتەیەک هیچی دیکەی نەدەزانی

مەلا پەرێشان هاوڕێ و نزیکی شێخ ڕەجەبی بورسی بوو، ئەم شێخە خاوەنی کتێبی (مشارق الانوار = ڕۆژهەڵاتانی ڕووناکی) بووە، کتێبەکەی لە ساڵی ١٣٩٨ م نووسیوەتەوە، بەم پێیە مەلا پەرێشان لە نێوان نیوەی دووەمی سەدەی چواردەم و نیوەی یەکەمی سەدەی پازدەمی زایینی لەگەڵ هاوڕێکەی شێخ ڕەجەبی بورسی لە ژیاندابووە.

گەلێك دیوی ژیانی مەلا پەرێشان ئاشكرا نییە، سەرچاوەی هەرە گرنگ ناوەڕۆكی شیعرەكانیەتی كە لە دیوانەكەیدا تۆماركراون. ئەمە تینوێتی مێژوونووسی ئەدەب تا ڕادەیەک دەشكێنێت و دەتوانێت هەندێك لایەنی ژیانی ڕۆشنبیری شاعیر ڕووناک بكاتەوە لەمانە دەتوانین بڵێین: مەلا پەرێشان كۆنترین شاعیری كوردە بە دیالێكتی گۆرانی زمانی كوردی شیعری دانابێت و لە چوارچێوەی شیعری ئایینی یارسان چووبێتە دەرەوە. مەلا پەرێشان ژیانی لە ناوچە كوردییەكانی كرماشان و دینەوەر بردۆتە سەر، پێوەندی بەهێزی هەبووە لەگەڵ لوڕستان لە هەموو ڕوویەكەوە زۆرتریش لە بابەت زمان و ئەدەبیاتەوە تا لە ساڵی ١٤٢١م كۆچی دوایی كردووە. مەلا پەرێشان لەسەر ئایینزای شیعی ئایینی ئیسلام بووە، قۆناغەكانی مەلایەتی لە خوێندندا تەواو كردووە، لەبەرئەوە وەكو لە شیعرەكانیشی دەردەكەوێت شارەزایەكی تەواوی لە زمانی عەرەبیدا هەبووە، جگە لە زمانی دایک كە كوردی بووە، فارسیشی زانیووە، لە هەندێك سەرچاوەدا ئەوە هاتووە كە توركیشی زانیووە. مەلا پەرێشان لە بیروباوەڕی ئایینزای شیعە تا پلەیەک زیادڕۆ بووە، بە لای ئەوەوە و لە نووسینەكانیدا خۆی وەكو شیعەیەكی دوازدە ئیمامی توندڕۆ پیشان دەدات.

بیروڕا و عەقیدەی شاعیر نموونەی ئایینزای شیعی ڕەسمی ئیسلامی بووە بە هەموو لایەنەکانی تیۆری و پراکتیکییەوە، مەلا پەرێشان لەسەر ئەو باوەڕە بووە کە دوازدە ئیمام و چواردە مەعسوومەکان دروشمی پێوەندین لە نێوان ئادەمیزاد و کردگار، ئەمانە هەموویان لە پێغەمبەر و نەوەی ئەون، خودا دروستیکردوون بۆ ئەوەی ڕەمز و پێوەندی بن بۆ ڕێ پیشاندانی ئادەمیزاد لە پێناوی دۆزینەوەی ئایینی ڕاست. شاعیر لەسەر ئەو باوەڕەیە کە خودا لە سەرەتادا گەردوونی بەم جۆرە ئافراندووە:

چــــــــون حەق ژ ئیجاد ماسیوا پەرداخت
ژ نــــــــووری ئەحمەد لەو و قەلەم ساخت
عــــــــەرش و کورسی هەم ژ نوور مورتەزا
ئاســــــــمان و زەمین ژ نوور موجتەبا
ژ نــــــــووری حوسەین بەهەشت کرد بینا
جــــــــیلوەگەری نوور بەتوولی عەزرا
نووری بەتوول کەرد مەشاتە هەر هەفت
ئەتــــلەس و ئەفلاک گەردش و زەربەفت
چــــــون کە ڕەوشەن کەرد کوللی ماسیوا
مــــــــەلوقەب بی وو زوهرەیی زەهرا

واتاکەی :

خودا لە بنجدا هەموو شتی بێجگە لە خۆی دروستکرد
لە نووری محەمەد لەو و قەڵەمی دروستکرد
عەرش و کورسیش لە نووری عەلی (مورتەزا)
ئاسمان و زەوی لە نووری حەسەن (موجتەبا)
لە نوری حوسێن بەهەشتی بیناکرد
بە توولی کیژ (فاتیمە) بووە ڕەمزی نوور
بە نووری بە توول هەر حەوتی ڕووناک کردەوە
گەردوون و چەرخ و فەلەک کەوتنە بزووتنەوە.

که هەموو شتی بێجگە لە خۆی ڕووناک کردەوە نازناوی زوهرەی زەهرای درایە (واتە فاتیمە) لە پاشانا ئادەمیزاد بەسەر سێ چین دابەش دەکا:

ســـــــێ نەوع بەشەر خەلق کەر خوای عالەم
ناس و شوب ە ناس ، یەک ناسی ئەفهەم
ناس چـــــــاردە مەعدووم شوب ە ناس بزان
بووزەر و مـــــــــــــــــــــــیقداد ، عەممار و سەڵمان
ما بەقا مـــــــــــــــــــــــــــــــەردم موتڵەق نەسناسەن
وە ئـــــــــــــــــــــــــــــــــەحەدییەت خودا نەشناسەن

واتاکەی :

خودای عالەم سێ جۆرە خەڵکی خولقاند
ناس و شوب ە ناس، یەکێکی تێگەیشتوو
ناس چواردە مەعسوومەکەن، شوب ە ناسیش
ئەبوو زەر و میقداد و عەممار و سەلمان
ئەوەی دەمێنێتەوە هەموویان نەسناسن
(نەسناس : جۆرە جانەوەرێکە بێ هۆشە بە لەش کەمێک لە ئادەیمزاد دەکا)

شاعیر سۆفیی تەریقەتی (حورووفییە) بوو

لە سەردەمی ژیانی مەلا پەرێشان بزووتنەوەی (حورووفییە) وەک ڕێبازێکی سۆفیزم بوونی هەبووە. زاراوەی ئەم ڕێبازە سۆفیزمییە لە وشەی (الحرف)ـی عەرەبییەوە دروستکراوە، ئەمە دەستەیەکە، گرووپێکە، فیرقەیەکە لە (أهل الحقیقة – کەسانی ڕاستیی) دامەزرێنەری (فەزلۆڵڵای نەعیمی ئەستراباديیە ١٣٤٠-١٤٠٢). خاوەنی ئەم ڕێبازە کەسێکی بە توانا و پڕ زانست بوو، داوای ئەوەی کرد کە خەلیفەی خودای لەسەر ئەرز وەکو عیسا و محەمەد، لە دەست خەڵکی خۆی شاردەوە، بەڵام ئەنجامی کوشتن بوو، سێ کتێبی هەیە لای حورووفییەکان بە کتێبی پیرۆز دەژمیردرێن، یەکێکیان (جاویدنامە) پەخشانە، دوانەکەی دیکەی (محبت نامە) و (عرش نامە) بە شیعر دانراون. بیروباوەڕی حورووفییە بە تەواوی لە شیعری مەلا پەرێشاندا ڕەنگیداوەتەوە، بۆ خوێندەوار هەیە هەندێ لایەنی نهێنیی ئەم ڕێبازە لە شیعری ئەم شاعیرەماندا بۆی ڕوون ببێتەوە. ڕێبازەکە لەسەر ئەوە دامەزراوە کە بنچ و بنیادی ناسینی خودا لە وشە (کلمة) دایە. حەرف (تیپ=پیت) مانای نهێنیی هەیە، لێکدانەوە فەلسەفییەکە لەسەر بنجی نرخی ژمارەیی حەرف وەستاوە. بەم پێیە هەموو پیتەکانی نووسین لە کن لایەنگرانی ئەم ڕێبازەدا پیرۆزن. لەناو هەر پیتێکدا نهێنیەک هەیە. بەلایانەوە ئەگەر ئادەمیزاد بگاتە پلەی (کاملیبوون) لە پلەی خوایەتی نزیک دەبێتەوە.!!!؟؟؟ بۆ مەبەستی نهێنییەکانی پیتی نووسین ئەمانەش وەکو زۆربەی فیرقەکانی سۆفیزمی ئیسلامی دەگەڕێنەوە قورئان دەڵێن: ئایەتەکانی هەمووی نهێنییە، مانا دیار و ڕووکەشەکانی جەوهەری قورئان نانوێنن. !!!؟؟؟

دیوانی مەلا پەرێشان

شاعیری ئەم ماوەیەمان دیوانێکی بچووکی لەپاش بەجێ ماوە ، لە خوێندنەوەی دیوانە چاپکراوەکە و دەسنووسەکاندا ئەوە دەردەکەوێ ئەوانەی ڕوونووسیان کردووە شیعرەکانیان شێواندووە ، تا ئێستاش لە دیوانەکە نەکۆڵراوەتەوە و چاپێکی کریتیکی لەبەر ڕۆشنایی چەند دەسنووسێک بوونی نەبووە. دیوانی شیعری مەلا پەرێشان بە دەستنووس و چاپەوە بەم ناوانە دەکەونە بەرچاو: (هذا کتاب المرحوم الملا پریشان الکری) ، (دیوانی مەلا پەرێشانی کورد). دیوانی دەسنووسی مەلا پەرێشان یا ڕاستتر (پەرێشان نامە) بریتییە لە پێشەکی و حەوت فەسڵ و پاشەکی بەپێی ئەو دەسنووسەی کە لە زانستگای ماربورگی ئەڵمانیا پارێزراوە. پێشەکی لە بابەت نوکاتی مەعنەوی و ڕوموززاتی موحتەوی حەقیقی و ئیشارات و کینایات لە بارەی تەریقەتی ڕەززییەی ڕەزەوییە. فەسڵی یەکەم: ئامۆژگاری و پەند لە بابەت ئەهلی عیرفان و مەعریفەتەوە. فەسڵی دووەم: داواکردنی یارمەتی لە ساقیی حەقیقی. فەسڵی سێیەم: لە بابەت (واجب الوجود)ەوەیە لەژێر تیشکی دەستوورەکانی شەریعەت و تەریقەت و حەقیقەت. فەسڵی چوارەم: لە سیفاتی باری تەعالا. فەسڵی پێنجەم: ئیعتیراف کردن بە گوناهـ و داوای عەفوو کردن. فەسڵی شەشەم: پاڕانەوە لە دەرگای قازییەلحاجات حەزرەتی خەتمی ڕیسالەت (محەمەد) و جەنابی شاهی ویلایەت (عەلی). فەسڵی حەوتەم:لەبارەی خراپەی سێ خەلیفە و مونکیرین و موناфیقین و عاسییانی حەققی حەزرەتی ئەمیر و مەعسوومین عەلەیهوموسسەلام پاشەکی حاڵی موسەننیت و وەسفی ڕۆژی حەشر و عەدڵ و خالیقی ئەکبەر. بەڵام وەکو دەردەکەوێ لەکاتی چاپکردنی دیوانی مەلا پەرێشان بڵاوکەرەوە لەلای خۆیەوە هەندێ ناوی بۆ بەشەکان داناوە، دیارە ئەم ناوانە لەگەڵ ناوەڕۆکی بەشەکان دەگونجێن.

شیعرەکان بە ناوی (دیوانی مەلا پەرێشانی کورد) لە کرماشان لەسەر بنج و بناوانی دەستنووسێک چاپکراوە لە ساڵی ١٩١٥ ڕوونووس کراوە. ناوەڕۆکی دیوانەکە لەسەر بنچینەی بەند دەڕوا، هەر بەندی لەژێر ناوێک دایە وەکو ئەمانە: بسمیللا، پێداهەڵدانی پێغەمبەر و عەلی، لەبارەی یەزدانی پاکەوە، عەلی و دوازدە ئیمام و چواردە مەعسووم، چینەکانی ئادەمیزاد، سیفەتەکانی ئادەمیزاد، میعراج، ئامۆژگاری، کینایات، وەسفی خودا، وەسیەتی پێغەمبەر بۆ عەلی، عەلی و غەدیری خوم، زولفەقار، وەسفی پێغەمبەر، ڕیایی و بێ ڕیایی، گفتوگۆی عەقڵ و هۆش، پێغەمبەر و جبریل و عەلی، لە دژی شەراب، ویلایەتی عەلی، شاعیر دەبێ چۆن بێ، لە دژی سۆفیزم، شا و رەعیە، گفتوگۆ لەگەڵ مەلای ئەشعەری، موناجات. جگە لەم بەشە شیعرەی مەلای پەرێشان دوو بەرهەمی ئەدەبی دیکەی هەیە بە ناوی (پەرێشان نامە) و (ساقی نامە) هێشتا چپ نەکراون. شیعری مەلا پەرێشان، غەزەل و شیعری لیرکی بە مانا ئەدەبییە ڕۆژهەڵاتییەکەی هەیە، ئەوەی ماوەتەوە تەنیا پەرێشان نامەیە ئەویش خەریکی وەسفی حورووفییەیە و ناوی نابات و ناوی دەنێت تەریقەتی (ڕەزییەی ڕەزەوی = رضیەی رضوی). مەبەسی سەرەکیش لای مەلا پەرێشان پارێزگاری کردنی عەقیدەی ئایینزای شیعەیە بە هەموو لایەنەکانی تیۆری و پراکتیکییەوە. ئەوەی گومانی تێدا نییە ئەوەیە لە بنەڕەتدا مەلا پەرێشان لەبەر ئەوە چۆتە سەر تەریقەتی حورووفییە، چونکە ئەم تەریقەتە لەگەڵ شیعەی ئیسلام دەگونجێت . شاعیر زۆر سوودی لەم تەریقەتە وەرگرتووە، وەک ئاشکرایە لە وەسفی میعراجی پێغەمبەردا شەقڵی ئەسکەندەرنامەی حورووفییەی پێوەدیارە. لەبەر ئەوەیە شیعرەکانی وەعز و ئیرشاد بەڕێوەیان دەبات، لەگەڵ ئەوەشدا لەناو پەند و ئامۆژگارییەکاندا ئاوڕدانەوەی هونەری وا بەهێز دەبینین شاعیرە گەورەکانی ڕۆژهەڵاتی پاش سەردەمی ژیانی مەلا پەرێشان هەندێکی لەم بابەتەیان بۆ بەجێهێشتووین.

ساقی نامەی پەرێشان

ساقی نامە بابەتێکی باوە لە ئەدەبی کوردیدا، ئەم ساقی نامەیە یەکێکە لە بەرهەمە کۆنەکانی ئەدەبی کوردی لەم ڕووەوە ناوەڕۆکی ئەم جۆرە شیعرە دەچێتەوە سەر ئەدەبی سۆفیزم، ئەوەی ئێمە ئاگادارین ئەوەیە مەلا پەرێشان دژی سۆفیزمە، بەڵام وەک ئاشکرایە ئەو لە دژی لایەنی پراکتیکی سۆفیزمە، ئەوەی ئێمە (دەروێشیزم)ی پێدەڵێین و لەلایەن هەندێ تەریقەتی سۆفیزمی ئیسلامییەوە کراوە بە داردەست و بڕێك لە شێخانی تەریقەت بۆ چاکە و بەرژەوەندی خۆیان بەکاری دێنن. لەم لایەنەوە دەبینین مەلا پەرێشان خۆی وەک سۆفییێک دەخاتە بەرچاو لەوانەی لەژێر ڕۆشنایی ئایینزای شیعە شیعری سۆفیزمی بەرهەم دێنن بە بێ ئەوەی هەستی پێبکەن. ئەم ساقی نامەیەی مەلا پەرێشان نموونەی ئەو ئەدەبە بەرزەیە ئادەمیزاد لە ڕێکخراوێک کۆدەکاتەوە مەستی خودایی ناسنامەیان پێدەبەخشێت و هەموویان بۆ یەک هیوا و ئامانج دەژین.

ساقییا وەرە جـــــــــــــامێ پەی مەستی
سوودم مـــــــــــــەستییەن زیان ژ هەستی
جامێ کە مەغزم بـــــــــــــاوەرۆ وەجۆش
دونیا و مافیها بـــــــــــــکەم فەرامۆش
نە ژەو بادەی بـــــــــــــەزم حەریفان ڕەد
مەنهی مینەڵڵا مـــــــــــــوزەلیل خیرەد
مەستان مـــــــــــــەزاد دێوەن مەس نیەن
هەوا پەرســـــــــــــتان حەق پەرەس نیەن
ژەو بادەی بێ غـــــــــــــەش خومخانەی دێرین
شێر مـــــــــــــەرد ئەفکەن تەڵخ لەب شیرین
بدەر تـــــــــــــا یەکجار پاک ژ گۆنا بووم
مەســـــــــــــتی باوەڕۆ فەنا فیللا بووم

بۆ منیش خاکی مەنزڵی دڵبەری دێرین
من بە ئاوی عەشق خاکم شێڵدراوە
خراپەی ئەو لە لای من وەک هەشت بەهەشتە
هەر تیرێک لە دەست و پەنجەی دڵبەر بهاوێژرێت
ژەهر لە میوەی داری تووبای بەهەشت خۆشترە
بێ برینی تیری (خەدەنگی) یاری دڵارام
مخابنە پێ بخرێتە بان دەشتی ڕۆژی قیامەت
لە سەردەمی مەستیمدا بەڵکو یارمەتیم بدەی
نەوەکو بخلیسکێم، چاوتم لێم بێت !

مەلا پەرێشان هەندێك لە نەریتی ئایینی ئیسلام (ئایینزای شیعە) و وەسفی سۆفیزم و دژی دەروێشیزم و حیکمەتی ڕۆژهەڵاتی هێناوەتە ناو ئەدەبی کوردییەوە، بەکارهێنانی وشەی عەرەبی و زاراوەی ئیسلامی لە ڕووی ناوەڕۆکی شیعری کوردییەوە بۆ یەکەمین جار لە شیعری ئەم کەڵە شاعیرەدا دەبینرێت. ئەگەر شیعری ئایینی یارسان کارێکی گەورەی کردبێتە سەر ئەدەبی کوردی لە بابەت پارێزگاری جەوهەرە خۆماڵییەکان لە ئەدەبی کوردیدا، مەلا پەرێشان زاراوەی عەرەبی ئیسلامی هێناوەتە ناو شیعری کوردییەوە، دیارە لە ڕووی کێش و قافیەشەوە (عەرووز) هێشتا ئەم جۆرە شیعرە لە کوردستان پەیدا نەبوو بوو، لە دواییدا یەکەم جار لە باکووری کوردستان لە سەدەی شازدەهەم و لە باشووری کوردستان لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەم پەیدابوون.

بۆ دیاریکردنی جێگەی ڕاستەقینەی مەلا پەرێشان لە ئەدەبی کوردیدا پێویستە بە وردی لەم لایەنانەی بەرهەمی شیعری بکۆڵرێتەوە:

1 -یەکەمین شاعیر بووە شیعری بۆ ئایینزای شیعەی ئیسلام بەکارهێناوە .

2 -دوور بووە لە لایەنی پراکتیکی سۆفیزم ، واتە دەروێشیزمی ئیسلامی.

3 -پارێزگاری نەریتی دانانی شیعری کوردی کردووە وەک ڕەنگدانەوەیەکی شیعری میللی سەرزار (فۆلکلۆر).

4 -لە شیعرە پەروەردەییەکانیدا دەردەکەوێت شارەزاری شەریعەت و ئایینی ئیسلام بووە، ئاگاداری مێژووی دنیای پێش ئیسلام بووە.

5 -لە شیعرە هونەرییەکانیدا داهێنانی وێنە و مانای دیار و ئاشکرایە، ئەگەر بە چاوی سەدەی چواردەم تەماشای بکەین.

6 -زمانی کوردی دەوڵەمەند کردووە بەو وشە بێگانانەی (بە تایبەتی عەرەبی) کە لە شیعرەکانیدا بەکاریهێناون .

7 -هەناسەی زیندووی هەمیشەیی بە شیعرەکانیەوە دیارن لەو حاڵەتەی ئەگەر وەربگێڕدرێنە سەر زمانێک لە نرخی هونەرییان کەم نابێتەوە.

بێسارانی ١٦٤٣ ـ ١٧٠١

ناوی شاعیر مستەفا کوڕی قوتبەددین کوڕی شەمسەددین، خۆی و باب و باپیرانی مەلازادەن. باوکی بە مەلا قوتبەددینی عەرەب ناوبانگی دەرکردووە، چونکە مەلایەکی بە دیمەن و عەرەبیزانێکی باش بووە بۆیە خەڵکی بە ناوی قوتبەددینی عەرەب ناسیوویانە. مستەفا لە ساڵی ١٦٤٣ لە گوندی بێساران لەدایک بووە. بێساران ئاواییەکە لە ناوچەی ژاوەڕۆ لە نێوان هەورامانی تەخت و گاوەڕۆ دایە. بە پێی نەخشەی جوگرافی ئەمڕۆ بێساران کەوتۆتە ناوچەی ژاوەڕۆی ناحیەی سەڵۆئاوای شارستانی مەریوانی سەر بە ئوستانی کوردستان (سنە)ـیە. بە پێی نەریتی کۆمەڵایەتی ئەو سەردەمەی کوردەواری مستەفا وا ئامادە دەکرێت ببێت بە مەلا . بۆ ئەم ئامانجە چۆتە حوجرە و بەرنامەی خوێندنی بەرایی تەواو کردووە، لە ڕۆژگارانی فەقێیەتی و سوختەیی خوێندنی لە ئاواییەکانی نۆدشە و پیگەلان و بێساران بووە، قۆناغی تەواوکردنی خوێندنی حوجرەی لە سنە بووە، هەر لەوێش ئیجازەی دوازدە زانستییەکەی مەلایەتی وەرگرتووە و بە مەلا مستەفای بێسارانی لە کۆمەڵی کوردیدا ناسراوە، وەک شاعیریش (بێسارانی) بووە بە نازناوی شیعری. بێسارانی زۆربەی ژیانی فەقێیەتی لە پایگەلان بردۆتەسەر، بەڵام لە دوای تەواوکردنی خوێندن بە یەکجاری لە بێساران نیشتۆتەوە و خەریکی مەلایەتی بووە. لە نێوەندی ئەدەبیدا هەواڵی وا لە ناوەوە هەیە بێسارانی سۆفیی تەریقەتی خەڵوەتی بووبێت، هەروەها گۆیا ئەم تەریقەتە لە سەدەی حەڤدەمدا لە ناوچە کوردییەکانی ئێران باو بووە، بە تایبەتی ناوچەی سنە کە لە دێرزەمانەوە ناوی جوگرافی (کوردستان) بووە و فەرمانڕەوایی سەربەخۆ و نیوە سەربەخۆی بووە لەو سەردەمەی شاعیر لە گوندی پایگەلان ژیاوە حەزی لە کچێک کردووە ناوی ئامینە بووە، ئەم کەنیشکە هەورامانییە کیژی شێر محەمەدی پایگەلانی بووە و هیچ بەڵگەیەکیش بە دەستەوە نییە ئامینەی خواست بێت و بووبێتە هاوسەری، بەڵام بێگومان ئیلهامی شیعری داوەتێ.

ڕۆژگارانی دوایی ژیانی شاعیر و پێش مردنی لە مەڵبەندی خۆی بێساران بووە تا لە ساڵی ١٧٠١ هەر لە جێی لە دایکبوونی کۆچی دوایی دەکا و لە گۆڕستانی پیرەهەژارەدا دەنیژرێت، ئەم گۆڕستانە دەکەوێتە ڕۆژئاوای مەحموودئاوای دووڕۆ، واتە نێوان تەرخانئاوا و مەحموودئاوا، ئێستا ئەم گۆڕستانە کەوتۆتە لای باشووری ئەو ڕێگەیەی لە سنەوە بۆ مەریوان دەچێت. بێسارانی ڕۆشنبیر و مامۆستایەکی دیاربووە لە کۆمەڵدا، لە نێوەندی ئەدەبی و ڕۆشنبیری پایەیەکی بەرزی بووە، شاعیرانی پاش خۆی ڕێزیان لێناوە و بە شاعیری هەڵکەوتوو ناویان بردووە، لەوانە شاعیری ناودار مەولەوی (١٨٠٦ – ١٨٨٢) بە شاعیری پلە بەرز حسێبی کردووە.

شیعری بێسارانی بە گشتی لە ڕووی ڕوخسارەوە لەسەر کێشی دە کەرتی (سیلابی) دانراوە، بە زۆریش وەستان لە ناوەڕاست دەبێت (-ب—ب/-ب ب – ب)، لە ڕووی قافیەشەوە جووت قافیەیە (مەسنەوەی) (اا ، ب ب ، ج ج...). هەروەها بە زۆری نیوە دێڕی یەکەمی هەموو پارچە شیعرێک، تەنیا لە پێنج کەرت پێکدێت. هەندێکجار وەکو خۆی دەمێنێتەوە هەندێکجاری دیکەش هەر ئەو پێنج کەرتە دووبارە دەکرێتەوە بۆ ئەوەی ببێتە نیوە دێڕی تەواو وەکو:

یەکێك لە خاسیەتە تایبەتییەکانی شیعری بێسارانی بە ڕاستی نموونەی ئەو جۆرە شیعرەیە کە لیریکی پێدەڵێین. واتە شیعرەکانی کورتن ژمارەی دێڕەکانیا کەمە، لەناو پارچە غەزەلەکانیدا لە سێ دێڕە شیعرییەوە (هەر دێڕی دوو نیوە دێڕە) تا دە دێڕە شیعری دەبینرێن. ناوەڕۆکی شیعری بێسارانی بە گشتی خەریکی قەشەنگی دلبەر و جوانی سروشتە، بەجۆرێک تێکەڵی یەکتری کردوون کارێکی قورسە بزانرێت مەبەستی سەرەکی ئەو شیعرە چییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بۆ مەبەستی لێکۆڵینەوە و ناسینی پسپۆڕییەتی شاعیر دەتوانین شوێنەراوی دڵداری و هەندێ سۆفیزم (عیرفانی) و بڕێکیش کۆمەڵایەتی بدۆزینەوە، دیارە لەناو ئەمانەدا شیعری بەشە دڵدارییەکە لە هەموویان زیاترن. بێسارانی وشە و دەربڕینی شیعرەکانی لە ناسکی سروشتی هەورامان وەرگرتووە، وشە ناسکەکانی زمانی کوردی ڕەنگدانەوەی سروشتی دڵڕفێنی هەورامانە، شیعرەکانی لە خوێندنەوەدا سەما دەکەن، پێویستییان بە دەنگ خۆش نییە چونکە لە خوێندنەوەدا دەبن بە چڕین و گۆرانی. جۆرێکن لەو شیعرە گەردوونییانەی هەزاران هەزار ساڵ مرۆڤی کۆنی ئەشکەوت بە گۆرانی وتوویانە تا ئێستاش زیندوون.

مەلا مستەفا بێسارانی شاعیری کوردی سەدەی حەڤدەهەم لە کۆمەڵیکی سادەی هەورامانی کوردستاندا ژیاوە، زیندەگانی ساکار بووە، باوەڕی ئایینی ڕێگەی جوانی پەرستی پێپیشان داوە، توانیوویەتی لەگەڵ دلّداری سەر ڕووی زەوی بیگونجێنێت. خۆشەویستی لە دلبەرێکی جواندا دیووە، ڕەنگە تەنیا ئامینە نەبووبێت، بەڵکو گەلێک لە سیاچەمانەکانی دیکەی هەورامان بووبن. ئەگەر بە خەیاڵیش بیری لەو جوانانە و هونەری شیعر کردبێتەوە بۆی بووە بە هەناسەیەکی میللیانە سروود بۆ دلّداری بلّێت و ئاوازی گۆرانییەکانی لە شیو و دۆڵەکانی شاخی زاگرۆس دەنگبدەنەوە. سروشتی ڕەنگینی هەورامان مایەی داهێنانی شیعری بێسارانین، ئەو شیعرانەی سنووری وێنەی هونەری زاگرۆس و هەورامان و بێسارانی دەکێشن وەک بەرهەمێکی جوان و نەرم و ساکار دەکەونە بەرچاو.

لەم پارچەی شیعرەدا بێسارانی گلەیی لە هاوڕێ و دۆستانی دەکا و دەڵێت:

چراغم کامەن

مابەینێ دۆسی من و تۆ کامەن ؟
نە عەرزەم عەرزەن نە نامەم نامەن
مەرقاتی کاغەز دوعا و سەلامەن
مەرپەڕێ کاغەز بڕیان جە شاران
سیاش بکەرێ پەی دەردەداران
یا کاغەز بڕیان یا مەڵلا مەردەن
یاخۆ عارتەن دۆس وەیاد کەردەن

واتاکەی :

خۆشەویستەکەم ! کامەیە
لە نێوان من و تۆدا دۆستی کامەیە ؟
نە هەواڵ هەیە ، نە نامە
قاتی کاغەز و دوعا و سەلامە
نامە ناردن لە شاران نەماوە
هەموو شت ڕەش دەکاتەوە وەک دەردەداران
دەبی کاغەز نەمابی یا مەلا مرد بن
یا کردەوەتانە دۆست لە یاد بکەن

بێسارانی لە ئاوایی پایگەلان لەسەربانی مزگەوت لە دوورەوە چاوی بە دلبەری خۆشەویستی ئامینە دەکەوێت دارێکی گەورەی توو لە حەوشەکەدا دەبێت ، لق و پۆ و گەڵای چڕی درەختە گەورەکە دەبن بە پەردەیەک لە نێوان نیگای شاعیر و پەیکەری جوانی دلبەر. بێسارانی ناتوانێت خۆشەویست بەدی بکات و بەری چاوی شاد بکات بەبینینی ئامینە.

بۆ ئەم مەبەستە دەڵێ :

چڵی جە پەنا ، چـــــــــــــــڵێ جە پەنا

چڵی چون ڕەقیب مەدران جە پەنا

هۆر ئامان مەدران نەرووی تەمەننا

مەر باد قودرەت بدەرۆش فــــــــــەنا

وە باد قـــــــــــــــودرەت لەتار لەتار بۆ

نـــــــــــــــــــمازۆ باڵای قیبلەم دیار بۆ

بۆجــــــــــــــــو بئاهیر بازەدەی سەحەر

ڕیشەش جە زەمین بەر بارۆ وەبەر

تا باڵای قیبلەم چون شەمێ خانان

بوینووش وەجەم جە بەرزە بانان

چڵێک لە پەناوە
چڵێک وەک ڕەقیب خۆشەویستی خستۆتە پەناوە
نایەڵێت چاوم پێیبکەوێت و بگەمە مرازم
مەگەر بای قودرەت لەناوی ببات
بە بای قودرەت تارومار ببێت
چونکە نایەڵی ئەوەی دەیپەرستم بیبینم
با بسووتێت بەو ئاگرەی بای سەحەر هەڵی دەکات
ڕەگ و ڕیشەی لە زەوی دەربێنێت
تا باڵای خۆشەویستەکەم وەکو شەمی ماڵە گەورەکان
لە سەربانە بەرزەکانەوە ببینم

بڕووسکەیەکی شیعری کورتە، دڵدار لە سەربان وەستاوە، دلبەر لە حەوشەی ماڵدا لەنجە دەکا، درەختی گەورە بووە بە پەردە و نایەڵێت چاوی دڵدار بە ڕووخساری دلبەر شادبێت ، لێرەدا درەخت دەبێت بە دوژمنی شاعیر، بۆیە هیوای ئەوەیە ڕەشەبایەک ڕەگ و ڕیشەی هەڵتەکێنێت بۆ ئەوەی بەری ڕۆژی لێنەگرێت کە ڕووخساری ئامینەی کەناچە جوانەکەی هەورامانە. ئەم پیرەدارە خراپەی لەگەڵ شاعیردا کردووە.